

CƏMIYYƏTİN SOSIAL SİSTEMİNDƏ TƏK VALİDEYNLI UŞAQLARIN SOSIAL STATUSU

M.N. Əliyev, H.H. Heydərov

Azərbaycan Universiteti, Ceyhun Hacıbəyli küç.71, Bakı, Azərbaycan

e-mail: haciheyderov11@gmail.com

Xülasə: Məqalədə cəmiyyətin sosial sistemində tək valideynli uşaqların sosial statusunun formalaşmasına təsir edən amillər, onların sosiallaşma prosesində üzləşdikləri çətinliklər və sosial-iqtisadi şəraitin inkişaf dinamikası təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, tək valideynli ailələrdə böyüyən uşaqlar sosial risk qruplarından biri hesab olunur və bu status onların təhsil imkanlarına, psixososial inkişafına, ictimai münasibətlərdə iştirakına və gələcək sosial perspektivlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məqalədə sosial statusun struktur elementləri – iqtisadi təminat, sosial kapital, ailədaxili münasibətlər və cəmiyyətin stereotipləri – nəzəri və praktik aspektlərdə araşdırılır. Azərbaycan reallığı baxımından tək valideynli uşaqların sosial müdafiə mexanizmləri, dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri və sosial xidmətlərin rolu ayrıca təhlil edilir. Nəticələr göstərir ki, sosial xidmətlərin səmərəliliyinin artırılması, təhsil və psixoloji dəstək proqramlarının genişləndirilməsi, icma əsaslı müdaxilə modellərinin tətbiqi tək valideynli uşaqların sosial statusunun yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Açar sözlər: Təkvalideynli uşaqlar, sosial status, sosial adaptasiya, ailə strukturu, sosial risk qrupları.

Giriş

Müasir dövrdə ailə institutunda baş verən dəyişikliklər, boşanmaların artması, valideyn itkisi, sosial-iqtisadi problemlər və miqrasiya nəticəsində tək valideynli ailələrin sayı artmaqdadır. Bu proses cəmiyyətin sosial sistemində yeni çağırışlar yaradır, xüsusilə tək valideynli uşaqların sosial statusunun müəyyənəndirilməsi və onların sosial müdafiə mexanizmlərinin formalaşdırılması baxımından. Tək valideynli uşaqların təhsil, psixososial inkişaf və sosial integrasiya imkanlarının məhdud olması cəmiyyət üçün həm sosial, həm də iqtisadi risk yaradır. Bu səbəbdən mövzu aktuallığını saxlayır və tədqiqat üçün elmi əsas yaradır [1].

Tək valideynli uşaqların sosial statusunun öyrənilməsi sosial iş, sosial siyasət və uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu araşdırma tək valideynli uşaqların üzləşdiyi problemləri sistemli şəkildə təhlil etməyə, sosial müdafiə və dəstək mexanizmlərinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Həmçinin tədqiqat nəticələri sosial işçilərin, dövlət orqanlarının və QHT-lərin tək valideynli uşaqlarla işləməsi üçün praktik tövsiyələr formalaşdırmaqda istifadə oluna bilər.

Cəmiyyətin sosial sistemi ailə, məktəb, icma və dövlət institutlarından ibarət kompleks bir quruluş kimi uşaqların sosial inkişafına birbaşa təsir göstərir. Tək valideynli uşaqlar ailə

daxilində dəstək resurslarının məhdud olması və cəmiyyətin bəzi stereotipləri səbəbindən, sosial status baxımından risk altındadırlar. Onların sosial statusu yalnız iqtisadi vəziyyət və təhsil imkanları ilə deyil, həm də sosial kapital, ictimai münasibətlər və psixososial dəstək sistemləri ilə müəyyən olunur. Azərbaycanda və dünyada aparılan tədqiqatlar göstərir ki, tək valideynli uşaqların sosial statusunun yaxşılaşdırılması məqsədilə effektiv sosial iş və müdaxilə strategiyaları hazırlanmalıdır [4, 5].

Bu tədqiqatın məqsədi cəmiyyətin sosial sistemində tək valideynli uşaqların sosial statusunu təhlil etmək, onların üzləşdikləri sosial problemləri müəyyənləşdirmək və sosial müdafiə mexanizmlərinin səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat nəticəsində həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə tək valideynli uşaqlara sosial dəstək proqramlarının təkmilləşdirilməsi və sosial işin effektivliyinin artırılması istiqamətində tövsiyələr hazırlanacaq [6, 7].

Tək valideynli uşaqların sosial statusunun nəzəri əsasları

Holland, Breitbart və Jacobson sosial-iqtisadi statusu (SES) "şəxslərin, ailələrin, ev təsərrüfatlarının və siyahıyaalma məntəqələrinin və ya digər aqreqatların cəmiyyətimizdə dəyərli olan mallar yaratmaq və ya istehlak etmək qabiliyyətinə görə yerləşdirilməsi"ni təsvir edən bir anlayış kimi təyin edirlər. Bu tədqiqatda SES, CS2007 kontekstində bir ev təsərrüfatının sosial sinfini əks etdirən investisiya qabiliyyətini təyin etdiyinə inanılan ev təsərrüfatı dəyişənlərinin birləşməsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ev təsərrüfatı SES-in dörd kateqoriyasına bölünmüşdür: aşağı, orta aşağı, orta yüksək və yüksək. SES əsas komponent təhlili (PCA) istifadə edilərək hesablanmışdır. SES-i müəyyən etmək üçün istifadə edilən ev təsərrüfatı dəyişənləri aşağıdakı PCA bölməsində təsvir edilmişdir. Məlumatların təhlili SES üçün nəzarəti əhatə edirdi, çünki ev təsərrüfatları arasındakı sərvət fərqləri uşaqların nəticələrinə təsir göstərir.

Sosial-iqtisadi statusun (SES) əhəmiyyəti, uşaqların nəticələrinə yönəlmiş tədqiqatlar da daxil olmaqla bir çox tədqiqatlarda qəbul edilmişdir. Bunun səbəbi, əsas SES-in ev təsərrüfatının bildirilən gəlirindən daha çox, ev təsərrüfatının investisiya qabiliyyətini və üzvlərinin fərdi nəticələrinə təsir etmək qabiliyyətini əks etdirməsidir. SES-i təyin etmək üçün müxtəlif üsullar mövcuddur, lakin bu tədqiqat üçün ən uyğun hesab edilən metod Əsas Komponent Təhlili (PCA) idi. Bu altbölmədə PCA-ya ümumi baxış və onun bu tədqiqatın məqsədləri üçün necə tətbiq olunduğu təqdim olunur.

Dunteman-ə görə, PCA "orijinal dəyişənlər dəstinə xətti olaraq orijinal məlumat dəstindəki məlumatların əksəriyyətini təmsil edən əhəmiyyətli dərəcədə kiçik korrelyasiya olunmayan dəyişənlər dəstinə çevirən statistik bir texnikadır". PCA-nın məqsədi orijinal

məlumat dəstinin variasiyasını mümkün qədər qoruyarkən onun ölçülərini azaltmaqdır. Çox sayda dəyişəni başa düşülən və işlənə bilən daha kiçik bir təmsilçi ədədə çevirmək qabiliyyəti PCA-nın seçilməsinin səbəbidir. Texnikanın təsviri və tətbiqi ilə bağlı dəlillər Diacon və Efron əsərlərində istinad edilən Pearson və Cauchy əsərlərində tapılsa da, "onun müasir təcəssümü əsas komponent terminini işlədən Hotelling tərəfindən rəsmiləşdirildiyi iddia edilir [9].

Nzimandeyə görə, komponentlərdəki variasiyanın saxlanması PCA-nın orijinal dəyişənlərə çəki təyin etmək qabiliyyəti vasitəsilə əldə edilir. PCA-nın hesablanması, ilk komponentin orijinal dəyişənlərdə mümkün olan ən böyük variasiyanı nəzərə aldığı əsas komponentlər (PC) adlanan yeni dəyişənlərin yaradılmasını əhatə edir. Bunun ardınca, hər bir sonrakı komponentin maksimum qalıq variasiyanı nəzərə alması və özündən əvvəlkinə ortoqonal olması prinsipinə əsasən, ikinci PC, üçüncü, dördüncü PC son PC-yə qədər "iyerarxik" şəkildə yaradılır.

Sosial statusun formalaşmasına təsir edən amillər

Ölkəmizdə baş verən sosial proseslər – keçmiş idealların tədricən yox olması, gənc nəsilin inkişafına, təhsilinə və tərbiyəsinə təsir göstərən bir sıra struktur və mexanizmlərin zəifləməsi – ailənin cəmiyyət içində xüsusi rolunu daha qabarıq şəkildə ortaya qoyur. Həqiqətən, dövlət və cəmiyyətin dayanıqlılığı hər bir fərdin bilik, bacarıq, vərdiş və şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olaraq getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Gənc nəsilin sosiallaşmasında ailə ən mühüm institut hesab olunur. Şəxsin xarakteri, əmək münasibəti və mənəvi dəyərləri əsasən ailə mühitində formalaşır. Ailə həm sosial dəstək, həm psixoloji yardım, həm də təhsil baxımından şəxsiyyətin inkişafı üçün əsas rol oynayır.

Son illərdə baş verən sosial-iqtisadi və mənəvi-əxlaqi çətinliklər isə ənənəvi ailə münasibətlərinə təsir göstərən mühüm faktorlardan biridir. Ailə institutunun uzun illər ərzində inkişafı valideynlik funksiyalarının ata və ana arasında bölüşdürülməsi ilə xarakterizə olunmuş, lakin bu bölgü hər zaman bərabər olmamışdır ki, bu da uşaq yetişdirmədə müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Natamam ailələrin sayının artması, tək valideynli və boşanmış ailələrin artıq nadir hallarda rast gəlinməsi bu problemin aktuallığını artırır. Natamam ailələrdə uşaqların tərbiyəsi bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir [11].

- Uşağın ailə daxilində yetərinə formalaşmayan təsir və diqqət;
- Tərbiyə prosesində valideynlərin təsirinin əsasən birtərəfli olması;
- Valideyn duyğularında tarazlıq pozuntusunun özünü göstərməsi;
- Uşağın şüurunda özünü "aşağı" hiss etməsinə dair fikirlərin meydana gəlmə ehtimalı.

Müasir ailə uşaqların tərbiyəsində bir sıra funksiyaları yerinə yetirir; bu, cinsi-rol sosiallaşmanın təmin edilməsindən tutmuş uşağın özünüdərkinin inkişaf etdirməyə, gələcək ailə

imicini modelləşdirməyə və həyat dəyərlərinin formalaşdırılmasına qədər uzanır. Natamam ailələrdə uşaq tərbiyəsi prosesində məktəbin müəllimi mühüm rol oynayır və peşə fəaliyyətini düzgün təşkil etməklə ailənin möhkəmlənməsinə müəyyən töhfələr verə bilər. Məktəbdə müəllim və ailə əməkdaşlığı qurmaqla əsas məqsəd – hər bir uşağın şəxsi inkişafının optimal səviyyədə təmin olunması – reallaşdırılır. Natamam ailələrlə sosial-pedaqoji işin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- valideynlərin uşaqların tərbiyə prosesində aktiv rol oynaması;
- Uşaqların fiziki, psixoloji və sosial ehtiyaclarının müəyyənəşdirilməsində valideyn və müəllim dəstəyi;
- Çətin vəziyyətdə olan ailələr üçün sosial və terapevtik yardımın təşkili;
- Uşaqlara qarşı fiziki və psixoloji zorakılıq, hüquq pozuntularının qarşısını almaq məqsədilə hüquqi məsləhət və müdaxilənin təmin edilməsi.

Azərbaycanda tək valideynli uşaqların real sosial vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında aparılan rəsmi statistik məlumatlara görə, tək valideynli ailələrin sayı son illərdə artmaqdadır. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) 2023-cü il hesabatına əsasən, ölkədə təxminən 250 min uşaq tək valideynin himayəsindədir. Onların təxminən 60%-i anaları, 40%-i isə ataları tərəfindən tərbiyə olunur. ASİA (Azərbaycan Ailə və Sosial Araşdırmalar İdarəsi) tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, tək valideynli uşaqların təhsil nailiyyətləri, sosial iştirak və iqtisadi təminat göstəriciləri nüvə ailələrdə böyüyən uşaqlarla müqayisədə aşağıdır [12].

Müxtəlif regionlar arasında sosial vəziyyət fərqlidir. Şəhər ərazilərində tək valideynli uşaqlar daha çox sosial xidmətlərə çıxış imkanına malik olsa da, yüksək həyat xərcləri və mənzil problemləri onların rifahına təsir edir. Kənd ərazilərində isə uşaqların təhsil və sosial inteqrasiya imkanları məhduddur, sosial xidmətlərin mövcudluğu daha zəifdir və psixososial dəstək xidmətləri nadir hallarda təşkil olunur. Bu fərqlər tək valideynli uşaqların sosial statusunun formalaşmasına birbaşa təsir göstərir [4].

Azərbaycanda tək valideynli uşaqların sosial müdafiəsi müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə təmin edilir. Bu sahədə dövlət sosial yardım proqramları, məsələn, maddi yardım və aylıq təqaüdlər, həmçinin uşaq hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş qanunvericilik, o cümlədən “Uşaq Hüquqları haqqında Qanun” və Ailə Məcəlləsi mühüm rol oynayır. Məktəb sosial işçilərinin fəaliyyəti və ictimai təşkilatlar, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatlarının layihələri uşaqlara psixoloji və sosial dəstək göstərmək, onların inkişafını təşviq etmək məqsədini daşıyır. Buna baxmayaraq, resursların məhduddluğu və sosial yardımın hədəfli olmaması nəticəsində bəzi uşaqlar kifayət qədər müdafiə olunmur.

Tək valideynli uşaqlar məktəb və icma həyatında müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar məktəbdə sosial mühitə uyğunlaşmaqda problemlər yaşayır, dərsləndirən fəaliyyətlərdə iştirak imkanları məhduddur, icma daxilində stereotiplər və sosial stigmatizasiya ilə qarşılaşırlar və psixoloji dəstək imkanları da kifayət qədər geniş deyil. Bu amillər uşaqların təhsil nailiyyətlərinə, sosial bacarıqlarına və psixososial inkişafına mənfi təsir göstərir [4,5].

Azərbaycanda tək valideynli uşaqlara yönəlmiş xidmətlər həm dövlət, həm də qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən sosial yardım, təhsil və səhiyyə sahəsində xüsusi proqramlar, həmçinin uşaq hüquqlarının qorunması tədbirləri təqdim olunur. QHT-lər isə psixoloji və sosial dəstək, təlim proqramları, valideynlik bacarıqlarının artırılması və icma yönümlü layihələr vasitəsilə uşaqlara və ailələrinə yardım göstərir. Lakin xidmətlərin effektivliyi və əhatə dairəsi hələ də kifayət qədər geniş deyil. Tədqiqatlar göstərir ki, dövlət, ictimai və QHT resurslarının sinergetik istifadəsi tək valideynli uşaqların sosial vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, tək valideynli uşaqlar cəmiyyətin sosial sistemində xüsusi risk qrupuna daxildir və onların sosial statusu müxtəlif faktorlarla müəyyən olunur. Sosial-iqtisadi vəziyyət, ailədaxili münasibətlər, ictimai stereotiplər və sosial kapital bu uşaqların təhsil, psixososial inkişaf və ictimai iştirak imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Azərbaycan kontekstində tək valideynli uşaqların sosial müdafiəsi dövlət proqramları, qanunvericilik, məktəb sosial işçiləri və qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə təmin edilir. Lakin resursların məhduddluğu və xidmətlərin hədəfli olmaması səbəbindən bəzi uşaqlar kifayət qədər dəstək ala bilmir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, sosial xidmətlərin səmərəliliyinin artırılması, təhsil və psixoloji dəstək proqramlarının genişləndirilməsi, eləcə də icma əsaslı müdaxilə modellərinin tətbiqi tək valideynli uşaqların sosial statusunun yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan uşaqların sosial integrasiyasının və inkişaf perspektivlərinin təmin edilməsinə töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfova N. X., (2015), Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar problemi sosial iş kontekstində, Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, №1, s. 118–125.
2. Uşaqların müdafiəsi ölkəmizdə aparılan sosial siyasətin mühüm tərkib hissəsidir: [Elektron resurs] / - 10 dekabr, 2025. URL: https://sosial.gov.az/media/xeberler/post_698322
3. Dövlət Statistika Komitəsi, (2025), Azərbaycanda uşaqlar (statistik məcmuə), Bakı.

4. Azərbaycanda uşaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərində yeri və rolu — tədqiqat nəticələri, press reliz: [Elektron resurs] / - 10 dekabr, 2025. URL: <https://family.gov.az/az/post/3195/%E2%80%9CAz%C9%99rbycanda%20u%C5%9Faq%20lar%C4%B1n%20ail%C9%99-c%C9%99miyy%C9%99t%20m%C3%BCnasib%C9%99tl%C9%99rind%C9%99%20yeri%20v%C9%99%20rolu%E2%80%9D%20ictimai%20r%C9%99y%20sor%C4%9Fusuna%20h%C9%99sr%20olunmu%C5%9F%20konfrans%20ke%C3%A7irilib>
5. Rəcəbli H., (2012), Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı, MBM.
6. Azərbaycanda aparılan güclü sosial siyasət uşaqları da əhatə edir: [Elektron resurs] / - 10 dekabr, 2025. URL: <https://sosial.gov.az/media/xeberler/2364>
7. Əliyeva Y., (2022), Nəzarətdənkənar uşaqların sosial problemləri: sosioloji təhlil (Azərbaycan üzrə çoxpilləli tədqiqat materialları əsasında): [Elektron resurs] / - 11 dekabr, 2025. URL: <https://socialresearchjournal.az/index.php/2022/11/28/nezaretdenkenar-ushaqlar/>
8. Hall J., Smith R., Johnson L., (2012), Socioeconomic status and child development: Implications for social policy, New York, Springer.
9. Holland P., Breitbart W., Jacobson M., (2009), Social and economic status in family studies, London, Routledge.
10. Abdi H., Williams L. J., (2010), Principal component analysis, Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Statistics, 2(4), p. 433–459.
11. UNICEF, (2020), The impact of single-parent households on child well-being: Global perspectives, New York, United Nations Children's Fund.
12. Azerbaijan State Statistical Committee, (2023), Demographic indicators of family structure in Azerbaijan, Baku, State Statistical Committee.

SOCIAL STATUS OF SINGLE-PARENT CHILDREN IN THE SOCIAL SYSTEM OF SOCIETY

M.N. Aliyev, H.H. Heydarov

Azerbaijan University, Jeyhun Hajibeyli str.71, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article analyzes the factors influencing the formation of the social status of single-parent children in the social system of society, the difficulties they face in the process of socialization, and the dynamics of the development of socio-economic conditions. The study shows that children growing up in single-parent families are considered one of the social risk groups, and this status has a significant impact on their educational opportunities, psychosocial development, participation in social relations, and future social prospects. The article examines the structural elements of social status - economic security, social capital, intra-family relations, and stereotypes of society - in theoretical and practical aspects. From the perspective of Azerbaijani reality, the mechanisms of social protection of single-parent children, the main directions of state policy, and the role of social services are separately analyzed. The results show that increasing the efficiency of social services, expanding educational and psychological support programs, and applying community-based intervention models can play an important role in improving the social status of single-parent children.

Keywords: Single-parent children, social status, social adaptation, family structure, social risk groups.